

Éric Hazan

PÁRIZS FELFEDEZÉSE

Kultúrtörténeti útikalauz

Fordította:
Lőrinszky Ildikó

Tartalomjegyzék

ELSŐ RÉSZ – GYILOKJÁRÓK	9
A határ pszichogeográfiája	11
A Régi Párizs, a negyedek	26
Jobb part: A Palais-Royal, 28. – A Carrousel, 37. – A Tuileries–Saint-Honoré negyed, 43. – A Tözs- de, 45. – A Les Halles, 55. – A Sentier, 63. – A Marais, 72. – A nagy körutak, 92.	
Bal part: A Latin negyed, 118. – Az Odéon, 126. – A Saint-Sulpice, 127. – A Saint-Germain-des- Prés, 129. – A Saint-Germain negyed, 132.	
Az Új Párizs. I. A peremvárosok (a faubourg-ok)	41
Jobb part: A Champs-Élysées, 150. – A Saint-Ho- noré negyed, 154. – A Saint-Antoine negyed, 156. – A Popincourt és a Temple negyed, 160 – A Saint-Martin és a Saint-Denis negyed, 170. – A Poissonière és a Montmartre negyed, 178. – A Saint-Georges és a Nouvelles-Athènes, 184. – Az Europe negyed, 186. – A Monceau negyed, 190.	
Bal part: A Saint-Marcel negyed, 192. – A Saint- Jacques negyed, 204. – A Montparnasse, 207.	
Az Új Párizs. II. A falvak	219
Bal part: Vaugirard és Grenelle, 228. – Plaisance, 233. – A Denfert-Rochereau negyed és a XIV. kerület, 234. – A XIII. kerület, a Butte-aux-Cailles és az Italie negyed, 236.	
Jobb part: Passy és Auteuil, 238. – Batignolles, 243. – Clichy, 244. – A Montmartre, 246. – A Clignan-	

court negyed, 250. – A Goutte d’Or negyed, 252. –
A La Chapelle és a La Villette negyed, 254. –
A Buttes-Chaumont, 258. – A Belleville negyed,
264. – Ménilmontant, 272. – Charonne, 273.
– Bercy, 277.

MÁSODIK RÉSZ – A VÖRÖS PÁRIZS 283

HARMADIK RÉSZ – A NYÜZSGŐ PÁRIZSON KERESZTÜL 393
A kószalók 395
A szép képek 428

„Elveszett léptek? Olyan nincs is.”
André Breton, *Nadja*

* Budapest, Maecenas Kiskönyvtár, 1997, 74. o. Lackfi János fordítása.

Jean-Christophe Bailly, Dominique Eddé és Stéphanie Grégoire türelmesen végigkövették e szöveg születésének különböző fázisait. Bátorításuknak és javaslataiknak komoly szerepük volt a kézirat végső formájának kidolgozásában. Sophie Wahnich és Jean-Christophe Bailly három perc alatt megtalálták azt a címet és alcímet, amelyet én hónapokon át hiába kerestem. Az Hazan Kiadónál általam megjelentetett Párizs-könyvek szerzői (Jean-Pierre Babelon, Laure Beaumont, Maurice Culot, François Loyer, Pierre Pinon, Marie de Thézy) olvasás közben biztos felismerik majd mindazt, amit tőlük vettem át. Végül pedig a kiadóm, Denis Roche kezdettől fogva megtisztelt a bizalmával, ráadásul a saját sorozatába illesztette be a könyvet, amit külön megtiszteltetésnek tekintek.

Első rész

Gyilkjárók

A határ pszichogeográfiája

„A város csak látszólag egységes. Még a nevét is másképp ejtik aszerint, hogy éppen hol vagyunk. Sehol sem – legfeljebb álmainkban – szerezhettünk olyan eredeti tapasztalatot a határ jelenségéről, mint a városokban. Ha ismerjük őket, tudjuk, hol húzódnak bennük a demarkációs vonalak: a vasúti felüljárók mentén, az épületeken át, a park belsejében, a folyóparton; ugyanúgy ismerjük e határvonalakat, mint a különböző birtokokat elválasztó kerítést. A határ átszeli az utcákat; küszöb; a semmibe lépve új birtokra érkezünk, mintha láthatatlan lépcsőfokot hágtunk volna át.”

Walter Benjamin: *Passázsok*¹

Aki átkel a Beaumarchais körúton, és elindul lefelé az Amelot utca irányában, tudja, hogy elhagyja a Marais-t, és a Bastille negyedbe érkezik. Aki háta mögött a Danton-szoborral tovább sétál és elhalad az École de médecine (az Orvosi Egyetem) hátsó fala mellett, tudja, hogy elhagyja a Saint-Germain-des-Prés-t, és a Latin negyedbe ér. A párizsi negyedeket sokszor ilyen mérnöki pontossággal kijelölt határok választják el egymástól. A tájékozódási pontokat hol műemlékek – a La Villette kör alakú épülete, a Denfert-Rochereau oroszlánszobra, a Saint-Denis-kapu –, hol topográfiai adottságok – a Chaillot-domb gyűrődése az auteuili síkságon, a Németországba, illetve Flandriába

¹ *Le Livre des passages* [*Das Passagen-Werk*], Párizs, Éditions du Cerf, 1989. Jean Lacoste francia fordítása alapján. (A műből csak részletek jelentek meg magyarul, Szabó Csaba fordításában, in „*A szívének hallgatása*”. *Válogatott írások*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 201–249. o. – a ford.)

vezető országút a Goutte d'Or és a Buttes-Chaumont közti völgyoszorosban –, hol a főbb útvonalak jelentik; ez utóbbiak szélsőséges példája a Rochechouart és a Clichy körút, amely olyan éles határvonalat húz a Montmartre és a Nouvelle-Athènes közé, hogy a két szemközti oldalról nem egyszerűen két negyed, hanem két világ figyeli egymást.

Párizs belső határai nem mindig keskeny vonalak. Időnként szabad zónákon, az átmenetet jelző mikronegyedeken át vezet az út egyik negyedből a másikba. Ezek nemritkán a városba ékelődő zugot képeznek: ilyen a csúcsával a Bastille térig nyúló, háromszög alakú Arsenal negyed az Henri-IV és a Bourdon körút között (ez utóbbi egyik padján, harminchárom fokos hőségben kezdődik a *Bouvard és Pécuchet*), amely a Saint-Paul negyedet választja el a Gare de Lyon környékétől; vagy a Saint-Ouen és a Clichy sugárút közé beékelődő, a Batignolles és a Montmartre között szelíd átmenetet teremtő Épinettes negyed; vagy a Sentier és a Marais között található, derékszögű háromszög alakú Arts-et-Métiers negyed, amelynek derékszöge a Saint-Martin-kapu, átfogója a Turbigó utca, irányjelző póznája pedig a városközponthoz közel eső Saint-Nicolas-des-Champs-templom harangtornya.

Az átmenetet olykor elmosódottabb határok jelzik, mint például a Sèvres utca környékén csoportosuló, missziókat és kolostorokat magában foglaló együttes esetében, amelyen a Saint-Germain negyedből a Montparnasse felé tartva kelünk át, és amelyet az idős taxisofoőrök Vatikánnak neveznek. A Luxembourg-kertet magunk mögött hagyva így választják el egymástól a Latin negyedet és a Montparnasse negyedet a Val-de-Grâce és a Grande-Chaumière közti teret kitöltő utcák a L'Abbé-de-l'Épée utcában álló Kinin-allegóriától a Closeries des Lilas nevű kávéház és étterem előtt álló, Ney marsallnak emléket állító heroikus szoborig. A *Ferragus* végén, amikor a Tizenhármak egykori vezére ezen a környéken tengeti napjait, hallgatagon figyelve a tekejátékosokat, akiknek időnként kölcsönadja a sétapálcáját, hogy dobásaikat lemérjék, Balzac megjegyzi: „a Luxembourg déli és az Observatórium északi kerítése közé eső terület [...] valóság-

gal semleges, neutrális tájéka Párizsnak. Való igaz, ez már nem Párizs, és még mindig Párizs. Ebben a városrészben van valami a térből, az utcából, a körútból, a vársáncból, a kertből, a sétányból, az országútból, a vidékből és a fővárosból; mindebből van benne valami és mégis: egyik sem ezek közül. Sivatok.”²

Egyes dadaista fotomontázsokhoz hasonlóan, ahol a semleges háttérben különböző városképek darabjai ütköznek egymásnak, olykor a legbanálisabb átmenetek rejtegetik a legmegdöbbentőbb ellentéteket. Van-e annál meglepőbb, mint amikor a Gare de l'Est szürke körzetét elhagyva elsétálunk az obszerváns ferencrendiek egykori kolostora mellett, és hirtelen ott csillog a szemünk előtt a Saint-Martin-csatorna víztükre, a grange-aux-belles-i zsilip, a forgóhíd és a gesztenyefák között megbújó keskeny híd, a háttérben a Saint-Louis kórház csúcsos palatetőivel? Párizs másik szélén pedig micsoda ellentét feszül a lármás Italie sugárút és a Gobelins gyár közvetlen közelében fekvő árnyas kis tér között, amelynek végében ott folyik a Bièvre, és ahol a Glacière negyed kezdődik!

Még a legrégebbi és legvilágosabban körülhatárolt negyedekben is találunk elmosódó körvonalakat. A Latin negyed sok párizsi ember szemében a Sainte-Geneviève-hegy tetején végződik, akárcsak Abélard korában. Balzac a Vauquer Panziót „a diáknegyed és a Saint-Marceau negyed közt húzódó Neuve-Sainte-Geneviève [Tournefort] utcába”, a „Val-de-Grâce-templom és a Panthéon” közé helyezi, ahol ez „a két műemlék megváltoztatja a környék légkörét, sárga tónusokat vet belé, és

² Honoré de Balzac, *Ferragus*, in uő, *Emberi Színház*, V. köt., Budapest, Magyar Helikon, 1963, 121. o. Lányi Viktor fordítása. Victor Hugo talán emlékezett erre a részletre, amikor *A nyomorultakban* leírja a Salpêtrière környékét: „Nem volt ez pusztaság, hiszen voltak járókelők; nem volt mező, hiszen voltak benne házak és utcák; nem is volt város, az utcákon olyan kerékvágások voltak, mint az országutakon, és felverte őket a fű; nem is volt falu, ahhoz a házak túlságosan magasak voltak. Hát mi volt? Lakott hely, ahol nem volt senki, elhagyatott hely, ahol mégis volt valaki; a nagyváros egyik körútja volt ez, Párizs egyik utcája, éjszaka idején ijeszteőbb, mint az erdő, nappal komorabb, mint a temető.” Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989, I. köt., 539. o. Lányi Viktor, Révay József és Szekeres György fordítása.

homályossá teszi kupolájának árnyékával.”³ Napjainkban azonban a hegy déli lejtőjén található École normale supérieure, a kutatóintézetek és kollégiumok, Pasteur és a Curie házaspár történelmi becsű laboratóriumai és a Censier (Sorbonne Nouvelle) Egyetem talán kellő igazolást szolgáltatnak ahhoz, hogy a negyed határát kitoljuk a Gobelins negyedig.

A határokat bizonyos esetekben sokkal komolyabb viták övezik, olyannyira, hogy időnként a szóban forgó negyed azonossága is megkérdőjeleződik. Amikor a központtól távolodva észak felé tartunk, hol kezdődik a Montmartre? A történelem – a falu Párizshoz csatolása előtti határokból kiindulva – az átlagemberhez hasonlóan azt a választ adja a kérdésre, hogy a Montmartre a 2-es metró vonalánál kezdődik, amelynek állomásai – Barbès-Rochechouart, Anvers, Pigalle, Blanche, Clichy – egy az egyben követik az adóbérlők egykori falának rajzolatát. Louis Chevalier azonban a *Montmartre du plaisir et du crime*⁴ (A gyönyör és a bűn Montmartre-ja) című remekében sokkal lejjebb, a nagy körutaknál vonja meg a Montmartre határát, így aztán a könyvben szó esik a Chaussée-d’Antinról, a Saint-Georges negyedről, a Párizsi Kaszinóról és a Poissonnière negyedről is. *A gyönyörön és a bűnön* túl a földrajzi adottságok is ezt a határkijelölést igazolják, hiszen a Montmartre lankái jóval a Rochechouart és a Clichy körút alatt kezdődnek. A földfelszín már a nagy körutak közelében, a Szajna egykori holtágánál emelkedni kezd. Walter Benjamin, aki oly sokat csatangolt Párizsban, megjegyezte: „A kószáló (*le flâneur*) a Notre-Dame-de-Lorette-templom előtt áll, és cipője talpa eszébe juttatja, hogy valaha itt fogták be a »kiszegítő lovakat« azokhoz az omnibuszokhoz, amelyek a Martyrs utcán baktattak felfelé a Montmartre irányába.”⁵

³ Honoré de Balzac, *Goriot apó*, in uő, *Emberi Színjáték*, II. köt., Budapest, Magyar Helikon, 1962, 847. és 848. o. Lányi Viktor fordítása.

⁴ Paris, Robert Laffont, 1980.

⁵ *Le Livre des passages* [*Das Passagen-Werk*]. A továbbiakban a külön megjegyzés nélkül szerepeltetett Benjamin-idézetek mind ebből a műből származnak.

Ez ellen persze lehet érvelni azzal, hogy a Montmartre külön kategória, nem olyan negyed, mint a többi, egyfelől a Párizs-térképen feltüntetett hely, másfelől történelmi-kulturális mítosz is, és a kettő más-más határokat jelöl ki. De hát nem ez a kértelműség jellemzi-e az összes határozott arculatú negyedet? Határozott arculat nélkül pedig beszélhetünk-e egyáltalán negyedről? Ezek a kérdések pedig, mint láthatjuk, egy tágabb problematikához vezetnek: alapján véve mit értünk azon, hogy párizsi negyed?

Az adminisztratív felosztás – nyolcvan, vagyis kerületenként négy negyed – csak *a contrario* jelenthet kiindulópontot a kérdés megválaszolásához: egy ilyen rangsor nélküli listának, geometrikus négyzethálónak legfeljebb az adóhatóság és a rendőrség szempontjából van értelme. Ám korántsem biztos, hogy kifinomultabb módszerekkel definiálni lehet valamiféle urbanisztikai alapegységet, Párizsban ugyanis a nyelvben régóta meghonosodott és látszólag egyszerű negyed kifejezés korántsem egyöntetű vagy egymással összevethető valóságselemeket takar. Példának okáért a Saint-Germain-des-Prés, a Monceau negyed és az Évangile egyaránt párizsi negyedek: mindegyiknek megvan a maga története, határai, alaprajza, építészete, lakossága, tevékenységi köre. Az első, amely századokon át épült ki a nagy apátság területén, és nagyon régi utcákat foglal magában a Saint-Germain körút és a Rennes utca „modern” kereszteződése körül, semmit sem őrzött meg abból, ami a háború utáni években világhíressé tette, és jó ideje változhatatlan múzeumi darabbá vált. A másodikat a Pereire testvérek parcelláztak föl a XIX. század közepén; itt van Nana „reneszánsz stílusú, palotaszzerű” háza, „a fényűzésnek ebben a városrészében, mely éppen akkoriban kezdett kibontakozni a régi Monceau negyed üres telkein”.⁶ Mái érezhető, hogy első lakói között ott voltak a *pompier* (tűzoltó) gúnynévvel illetett szalonfestők – Meissonier, Rochemasse, Boldini, Carrier-Belleuse; az elegáns lakónegyed tipikus példájával állunk szemben, a neogótikus vagy Palladio stílusát utánozó, palotára emlékeztető

⁶ Émile Zola, *Nana*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982, 330. o. Vajthó László fordítása.

épületeket napjainkban is a második császárság üzletembereinek utódai foglalják el. A világ végén, a Gare du Nord és a Gare de L'Est (az Északi és a Keleti pályaudvar) vágányai között található Évangile negyed az egykor önálló falut képező La Chapelle egyik sarkában épült fel, ott, ahová a párizsi hulladék elszállításával megbízott vállalkozók ürítették rakományukat („Talicskán hordják el a mocskot és a hulladékot; a szomszédos vidékeken szórják ki őket: rettenetes lehet e bűzös lerakatok közelében élni” – írja Sébastien Mercier⁷). Már nem látni a gazométereket, ezeket az ormóttan tartályokat, amelyek valaha az Évangile utcán sorakoztak, de az Atget fényképén megörökített kálvária ma is áll, a La Chapelle-i fedett csarnok pedig az egyik legszínpompásabb párizsi piacnak ad helyet.

A hagyományos ellentétek – kelet/nyugat, jobb part/bal part, központ/periféria – túlságosan leegyszerűsítőek és olykor idejét múltak ahhoz, hogy számot adjanak erről a sokszínűségről. Máshol kell keresnünk a magyarázatot, mindenekelőtt a város növekedésének jellegzetességeiben. Egész Nyugaton egyetlen főváros sem fejlődött úgy, mint Párizs, ennyire rendszertelenül, ilyen szabálytalan ritmusban. Ezt a ritmust a várost övező falak egymásutánja diktálta. A falak nélküli városok – leszámítva azokat, amelyek szigorúan derékszögű rácszatba szerveződnek, mint Pombal márki Lisszabonja, Torino vagy Manhattan – *akárhogy* növekedhetnek, mint egy csápjait kiterjesztő polip vagy osztódással szaporodó baktériumtelep. Londonban, Berlinben, Los Angelesben elmosódottak és változatosak a városhatárok, akárcsak a negyedek körvonalai. „Tokió hatalmas megapoliszának kúszva előrehaladó terjeszkedése eperlevelet rágcsgáló selyemhernyóra emlékeztet... Egy ilyen városnak változékony a formája, határa nehezen megragadható, szüntelen mozgásban lévő zóna... Összefüggéstelen tér, amely rend és korlátok nélkül, bizonytalan határvonalakkal fejlődik.”⁸

⁷ Louis Sébastien Mercier, *Tableau de Paris*, 1781.

⁸ Ashihara Yoshinobu, *L'Ordre caché. Tokyo, la ville du XXIe siècle?*, Paris, Hazan, 1994. Masako Shimizu francia fordítása alapján.

Ezzel szemben Párizs, amely oly sokszor volt veszélyben, ostrom vagy megszállás alatt, kezdettől fogva védőfalai mögé volt szorítva. Alapterülete ennél fogva mindig szabályos körre emlékeztetett, csak fokozatosan egymás köré épülő, sűrű, koncentrikus rétegeken keresztül tudott növekedni. A Fülöp Ágost emelte városfaltól a mai körgyűrűig (*boulevard périphérique*) nyolc évszázad alatt hat különböző védőövezet követte egymást – nem számítva a falak utólagos javíthatását, megerősítését, részleges kiigazítását. A forгатókönyv mindig ugyanaz. Felhúznak egy új védőfalat, levegősre tervezik, szabad teret hagyva a már meglévő épületek körül. Ám ez a tér hamarosan beépül. A falakon belül egyre kevesebb a felhasználható terület, a lakóházak egyre jobban összeszorulnak, egyre magasabbra emelkednek, teljesen beépülnek a telkek, a növekvő népsűrűség egyre több problémát okoz. Eközben a fal külső oldalán a századoktól és politikai uralomtól függetlenül folytonosan érvényben lévő és szüntelenül kijátszott tilalom ellenére⁹ – a *non aedificandi* zónában, amelyet a latinban kevésbé járatos párizsiak hamarosan csak *zónaként* emlegettek (a szó a mai napig él) – kertes házak épülnek a jó levegőjű külvárosokban. Amikor a védőövezeten belül elviselhetetlenné válik a túlszűfoaltság, lerombolják a falat, valamivel távolabb újat építenek, a külvárosok beolvadnak a városba, és minden kezdődik előlről. „Fülöp Ágost [...] vaskos, magas és szilárd tornyok láncolatával keríti körbe Párizst. Több mint egy századon át szoronganak, szaporodnak a házak, s nyomulnak fölfelé ebben a medencében, akár a víz a tartályban. Kezdenek függőleges irányban növekedni, emeletet emeletre raknak, egymásra kapaszkodnak, mint nyomás alatt a folyadék: a magasba szöknek, próbálják a szomszédaik-

⁹ Egy 1548-as rendelet például előírja (lásd Pierre Lavedan, *Histoire de l'urbanisme à Paris*, Paris, Association pour la publication d'une histoire de Paris, 1975): „Ezentúl semmilyen rendű és rangú személy nem építezhet és nem emelhet új épületeket a külvárosokban, ellenkező esetben a terület elkobzásával és az épület azonnali lebontásával bünhődik.” A XVIII. század végén Mercier ezt írja: „Párizs kerülete tízezer öl. Többször is megpróbálták korlátoz közé szorítani; az épületek átlépték a határokat; a mocsarak eltűntek, és a vidék egyre jobban visszahúzódik a kalapács és a szögmérő előtt.”

nál magasabbra emelni a fejüket, hogy egy kis levegőhöz jussanak. Az utcák mind mélyebbé válnak és egyre szűkülnek; minden szabad hely beépül és eltűnik. Végül a házak átugrálanak Fülöp Ágost városfalain, és vidáman szétszélednek a síkságon, rakoncátlanul és szanaszét, mint a szökevények. Elterpeszkednek, kerteket kanyarítanak ki a rétekből, élvezik a kényelmet. 1367-re a város úgy szétterjeszkedik a kültelken, hogy új védőfalra van szüksége, kivált a jobb parton. Ezt V. Károly emeli. De az olyan városok, mint Párizs, szüntelenül gyarapodnak. [...] V. Károly fala is Fülöp Ágost falának sorsára jutott. A tizenötödik század végére átlépnek rajta, otthagyják, s a külváros terjeszkedik tovább.”¹⁰

Akár egy farönkön az évgyűrűk, a korábbi és az újabb védőfal közti negyedek egykorúak, még akkor is, ha nem azonos tempóban épül be az egész körzet – nyugaton és a bal parton mindig lassabb a fejlődés. Egykorúak, tehát ugyanazt a városfelfogást tükrözik, ezért van olyan sok hasonlóság Belleville és Passy között, melyek ugyanahhoz a réteghez tartoznak, később csatolták őket Párizshoz, és mindkettő megőrizte az Île-de-France-i falvak jellegzetes vonásait – a nagy kereskedőutcával, a templommal és a temetővel, a ma önkormányzati kézben lévő színházzal és a forgalmas főtérrrel, ahol a vasárnapi süteményt vásárolják a helybeliek. Ilyesfajta hasonlóságokat ugyanúgy találhatnánk a külvárosokban, mint a város legbelsejében, de mivel Párizsban többnyire sugárirányban, nem pedig a körívek mentén közlekedünk, könnyebben észre vesszük az eltérő korszakokból származó különbségeket, mint az azonos időben épült negyedek közti rokonságot.

Párizs két középkori várfala közül az első,¹¹ amelyet Fülöp Ágost emelt 1200 körül, a bal parton hagyta a legjobban felismerhető nyomokat, ahol a Sainte-Geneviève-hegy északi lejtő-

¹⁰ Victor Hugo, *A párizsi Notre-Dame. 1482*, III. könyv, II. fejezet, „Párizs madártávlatból”, 135. o. Antal László fordítása.

¹¹ A XIII. század előtt is voltak védőfalak, de ezek nyoma az idő homályába vész.

jén az „Egyetemet” zárta körül (a *nyomok* itt nem a régi követket, az egyébként mindkét parton fellelhető régészeti emlékeket jelentik, hanem a térképről ma is leolvasható vagy séta közben felfedezhető urbanisztikai következményeket). Ez a fal a Szajnáól indult a Nesle-torony mellől, onnan, ahol ma az Akadémia (*Institut de France*) épülete áll. A sáncárok külső fala a mai Mazarine (valaha Fossés-Saint-Germain) utca nyomvonalát követte a Saint-Germain-des-Prés-apátság felé utat nyitó Buci-városkapuig. A védőfal innen a Monsieur-Le-Prince (az egykori Fossés-Monsieur-le-Prince) utca mentén haladt tovább, amely – nem véletlenül – a mai napig kijelöli a Latin negyed és az Odéon negyed közti határvonalat. A fal fölfelé folytatódott a Sainte-Geneviève-hegy oldalán, ahol emlékét máig őrzik az utca- és térnevek: Fossés-Saint-Jacques, Estrapade, Contrescarpe. A hegy csúcsától egyenesen vezetett lefelé a Fossés-Saint-Victor (ma Cardinal-Lemoine) és a Fossés-Saint-Bernard utca nyomvonalán a Szajna-parton álló Tournelle-toronyig.¹²

Az építkezések és a rombolások ellenére a Latin negyed határait még nyolcszáz évvel később is az egykori védőfal szelleme jelöli ki. A bal parton ebben a félellipszisben – a ferencesek refektórium, a Szent Szeverin-templom csontháza, a Saint-Julien-le-Pauvre-templom előtt álló fehér akác szomszédságában, a La Harpe utca és a Maubert tér körül, a Collège de France mögött – maradt fenn egy jellegzetes középkori térszerkezet: szoros parcellák, sűrű, levegőtlen városszövet, minden irányba kanyargó utcák. Bárki meggyőződhet erről, elég, ha az egykori *Egyetem* területét elhagyva átmegy a védőfal másik oldalára, és felsétál a Saint-Jacques utcán az Ursulines utca, a Victor Hugónak kedves Feuillantines utca, a Lhomond utca és a L'Abbede-l'Épée utca felé. Ott a magas falak, a fák, a kerítések mögött felsejlő kertek, a nyugodt, szabályos négyzethálót képező alap-

¹² A jobb parton Fülöp Ágost védőfala a Louvre-tól indult (a ma is látható öregtoronnyal), és a Jean-Jacques Rousseau, Montmartre, Réaumur utcák nyomvonalát követte. Aztán délkeleti irányban folytatódott a Sévigné utcáig, és a Célestins rakpart közepén, az Ave-Maria utca környékén kiért a Szajna-partra.

rajz jelzi, hogy a városfalakon kívül vagyunk, szabad térben, az egykori kolostorok földjén, az Orléans és Itália felé vezető utak mentén.

1789 nyara óta, amikor a Bastille-t lerombolták, és köveit emléktárgyakként bocsátották áruba – ahogy pontosan kétszáz évvel később a berlini fal betondarabjait –, semmi sem maradt az V. Károly által emelt városfalból, annak gyilokjáróiból, erősített városkapuiból, bástyáiból, ahová esténként sétálni, várárkaiból, ahová horgászni jártak a párizsiak. Mármost semmi kézzelfogható.¹³ Ám ez a védőfal a Szajna egykori holtága mentén kijelölte Párizs egyik főútvonlát, széles körívvel egészítve ki a rómaiaktól örökölt kereszt alakú alaprajzot. A Bastille és a Saint-Denis-kapu között a ma Beaumarchais, Filles-du-Calvaire, Temple és Saint-Martin nevű körutak elegáns vonalvezetése egy az egyben az egykori fal vonalát követi. A nagy körutak (*Grands Boulevards*) tervének megvolt tehát az előképe.¹⁴

Ez a fal hosszú időn át tölti be hivatását. II. Henrik természetes bástyákkal erősíti meg, helyenként kiszélesítik, hogy ellenálljon a spanyol tüzérség fenyegetésének, aztán a Liga uralma alatt álló Párizst védi III. Henrik, majd IV. Henrik csapatai elől. Fél évszázaddal később még egyszer, utoljára dacol a királyi hatalommal, és mindenki emlékszik a Fronde felkelés csodálatos epizódjára, amikor a *Grande Mademoiselle* (Montpensier hercegnője) a Bastille ágyújából tüzet nyitatt Turenne seregére, hogy fedezze Condé herceg seregeinek visszavonulását a Saint-Antoine-városkapun át.

¹³ Leszámítva azt, amit a Nagy Louvre építési munkálatai során találtak, és ami jelenleg a föld alatti kereskedelmi központ díszletébe van beillesztve, valamint azt a kőhalmot, amely az Henri IV körút és a Célestins rakpart metszéspontjában álló kis teret díszíti.

¹⁴ A Saint-Denis-városkapu után V. Károly védőfala jobbra kanyarodott a Louvre felé, az Aboukir utca és a Victoires tér nyomvonalát követve. A mai Carrousel híd környékén ért ki a Szajnához. A bal parton, amely szinte semmit nem fejlődött, V. Károly védőfala ugyanott húzódtott, mint Fülöp Ágosté.

XIV. Lajos gyerekkorában kénytelen volt elmenekülni a Fronde-felkelők kezére jutott Párizsból. Az 1670-es években elrendeli a régi védőfal lebontását, és a város körül több mint harmincméteres körzetben fákkal beültetett sétányt alakíttat ki a helyén. Az újszerű terv megvalósításáért felelős François Blondel és Pierre Bullet által tervezett útvonal az Arsenaltól és a Bastille-től a régi fal vonalát követi a Saint-Denis-városkapuig, aztán a jelenlegi nagy körutak mentén folytatódik a mai Madeleine-templom környékéig. A sétány innen a Szajna-part-ra vezet a Fossés-des-Tuileries utcán keresztül, amely ugyanúgy érinti a kertet, mint a jelenlegi Royale utca.¹⁵ „A sétány három fasorból áll, a középső tizenhat öl széles [...]; faragott kőfal övezi a céhmester urak jóvoltából, akik a lakosságnak sétányul szolgáló fasorok és falak rendben tartásáról is gondoskodnak. Elrendeltetett, hogy tizenkét öl széles árkokat kell hagyni, ezekben folyik majd a város szennyvize [...], a falon belül pedig három-négy öl széles kövezett utcákat alakítanak ki.”¹⁶

A sétány, amelyet XIV. Lajos az egykori erődítmények helyén építtetett ki, a katonai szóképzletből származó *boulevard*¹⁷ nevet kapja: a szép jövő előtt álló kifejezést később Párizs különféle védőgyűrűire alkalmazzák, és sorozatos jelentésváltozása folytán ma nem mindig könnyű értelmezni. A XIX. században az adóbérlők egykori helyén kialakított körutat *külső* körútnak hívják (a Goncourt testvérek *Naplójában* ez a bejegyzés olvasható közvetlenül a fal lebontása után: „A gyilokjáró felszámolása által kiszélesített külső körutakon sétálok. Nagyon megváltozott a környék. Eltűnnek a zöldvendéglők”). A *külső* itt a *belső*, vagyis a XIV. Lajos által építtetett körút ellentéte –

¹⁵ A bal parton a sétány nagyjából az Invalides, Montparnasse, Port-Royal, Saint-Marcel és L'Hôpital körutak vonalát követi, de ezen az egykor „déli körutaknak” nevezett oldalon jóval később kezdődik meg az építkezés, és a XVIII. század végi térképeken még látható, hogy az út a mező kellős közepén halad, jókora távolságra a város első épületeitől.

¹⁶ Henri Sauval (1620–1670), *Histoire et recherches des antiquités de la ville de Paris*, Paris, 1724 (posztumusz kiadás).

¹⁷ A kifejezés a holland *bolwerk* (bástya) szóból ered (a ford.).

ez utóbbinak a Château-d'Eau és a Madeleine-templom közé eső részét mindig is nagy körutaknak vagy egyszerűen körutaknak fogják nevezni („A körutakat két félkörhöz lehet hasonlítani. Két végpontjuk a Madeleine-templom és a Bastille. Egyenlítőjük a Montmartre körút, ahol a legtüzesebb és -pezs-gőbb az élet.”¹⁸ Aztán az 1920-as években, amikor lerombolják a Thiers által emelt erődítményeket, a *külső* jelzőnek megváltozik a jelentése: ettől kezdve a helyüket elfoglaló körútra használják (Francis Carco: „Be-betért a külső körutak meg a beljük torkolló lejtős utcák félreeső kávéházaiba, mint aki vár valakire”¹⁹). Az adóbérlők körútja ezzel egy csapásra elveszti a jelzőjét, és a mai napig nincs rá pontos kifejezés a párizsiak szókincsében. Az 1960-as években, a körgyűrű megépülése után – nyilván azért, hogy a „külső körutat” világosan elkülönítsék a párizsi forgalmi dugókról tájékoztató rádió-bemondónők szívének kedves „külső körgyűrűtől” – születik egy új kifejezés, a „marsallkörutak” (*boulevard des maréchaux*), az erődítmények helyén húzódó körutak gyűjtőneveként.

A félreértések elkerülése végett *Régi Párizs*nak fogom nevezni a XIV. Lajos által épített körúton belüli városrészt, és *Új Párizs*-nak azt, ami ezen kívül esik. Az *Új Párizs* maga is két koncentrikus körre tagolódik. A XIV. Lajos építette körút és az adóbérlők fala között húzódik az elővárosok gyűrűje. Az adóbérlők fala és a marsallkörutak között pedig a királyi falvak gyűrűje. Téved, akinek erről a lúdjáték jut az eszébe. A párizsi városhatár kitolódásának hátterében mindig technikai, társadalmi, politikai változások állnak. A kövek és árkok áthelyezése nem kiváltó *ok*: olyan ez, mintha a születőben lévő új korszak egyszerre forgatná fel a város életét, és változtatná anakronizmussá a régi falat.

¹⁸ Émile de La Bédollière in *Paris Guide, par les principaux écrivains et artistes de la France*, 1867. Ehhez a Világkiállítás látogatóinak szánt útikönyvhöz Victor Hugo írt előszót.

¹⁹ Francis Carco, *L'Équipe, roman des fortifs*, Paris, Albin Michel, 1925.

Nézzük például a közvilágítást és a rendfenntartást, amelyek a szórakozás, illetve a *felügyelet és büntetés* szempontjából egyaránt fontos szerepet játszanak. A középkori Párizsban csak három színhely volt éjszaka is folyamatosan megvilágítva: a Châtelet bíróságának bejárata, ahová Szép Fülöp disznóhólyaggal borított favázás lámpást helyezett, így akarván elejét venni a térig bemerészkedő gazfickók mesterkedéseinek; a Nesle-torony, ahol a Szajrán felúszó hajóknak fáklyával jelezték a város bejázatát; és a holtak világítótornya az Ártatlanok temetőjében. Aki kimerészkedett a sötétbe, jól tette, ha előre gondoskodott a fegyveres fáklyavivőkből álló kíséretéről, mert az éjjeli őrzőjárt védelmére – legyen az akár királyi, akár polgári – nemigen lehetett számítani.

XIV. Lajos amellett, hogy az új sétányok kialakításával nyitott várossá teszi Párizst, két olyan intézkedést is hoz, amelyek a modern kor nyitányát jelzik: közel háromezer lámpást szereltet az utcákra – az üvegburákkal védett gyertyákat a házak első emeletének magasságában függesztik fel –, és megteremti a rendőrfőnöki posztot, amelynek betöltője tekintélyes fegyveres erő fölött rendelkezik (az első rendőrfőnök, La Reynie kiűrti a csodák udvarának nevezett zsványtanyákat, és az ő vezényletével hajtják végre a „nagy bezárást”, amely során a koldusokat és a kisebb vétségek elkövetőit a Salpêtriére és a Bicêtre új, szegényházzal keresztezett börtönébe viszik).

Egy évszázaddal később, az adóbérlők falának megépítésével egy időben a felvilágosodás korának technikai fejlődése a közvilágításban is érezte a hatását: a régi lámpásokat és gyertyákat petróleumlámpákra cserélik, amelyekre a fényerősség növelése céljából fémreflektorokat szerelnek. Sartine, a korabeli rendőrfőnök úgy vélte: „olyan nagy mennyiségű fényt bocsátanak ki, hogy ennél jobb megoldást egyszerűen el se lehet képzelni”. Sébastien Mercier más véleményen volt: „A petróleumlámpákat rosszul szerelték fel [...]. Vörösös fényük messziről bántja a szemet, közelről kevés fényt ad, a lámpa alatt pedig kifejezetten sötét van”.

A gázlámpák és az egyenruhás rendőrök az 1840-es években váltak mindennapos jelenséggé a városban – akkor, amikor

Thiers ismét erődítményekkel vette körül Párizst. A villany pedig az első világháború másnapján, az erődítmények lerombolása után váltotta fel a gázvilágítást. Az 1960-as években kiépített körgyűrűvel – a kronológiailag legkésőbbi, de ettől még nem kevésbé félelmetes párizsi védőövezettel – az izzólámpák helyét a neonvilágítás vette át, eltűntek a *fecskekéknek*²⁰ nevezett pelerines, kerékpáros rendőrök, egyre több helyen bukkantak fel a motoros járőrök, míg meg nem kezdi áldásos tevékenységét a helyi rendőrség intézménye.

Párizs politika- és építészet-, művészet- és technika, irodalom- és társadalomtörténetét úgy is meg lehetne tehát írni, hogy a fejezeteket nem az adott esetben meglehetősen inadekvát századok, nem is a királyságok vagy köztársaságok, hanem a városfalak alkotnák, a maguk szaggatott, nehezen megfogható ritmusával. *A történelem fogalmáról* XV. darabjában Walter Benjamin feljegyzi, hogy „a naptárak [...] nem úgy mérik az időt, mint az órák”.²¹ A városfalak ideje a naptárak idejéhez hasonló.

²⁰ Nevüket az *Hirondelle* (Fecske) nevű kerékpárról kapták (a ford.).

²¹ In *Angelus Novus*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 971. o. Bence György fordítása.